

etemeh

ОҢТҮСТІК қазактарының соңғы үш-төрт ғасырлардағы тарихы оқулықтар мен ғылыми әдебиеттерде шынайы түрде көрсетілмей келе жатқаны сиякты, 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азияны шарпышған ұлт-азаттық көтеріліс – онтүстік өлкесінде де үлкен белен алып, жергілікті тұрғындарға зор зобалаң мен зұлмат экелгені жайындағы дерек-мағлұмматтар да бүгінге дейін ашық жарияланбай келеді. Біз осы көтеріліс туралы сез етсек, тек Торғай даласындағы Амангелді Иманов пен Жетісу жеріндегі Бекболат Ешкеев бастаған шайқастарды ауызға аламыз. Соған сайып, біздін үғымымызда 1916 жылғы ақ патшага қарсы Қазақстан жерінде еткен толкулар жаңағы аталған екі көтеріліспен ғана шектелген деген сенім мен көзқарас қалыптасқан. Ақиқатында ұлт-азаттық көтеріліс Жетісу мен Торғайды ғана емес, құллі қазак даласын, оның ішінде онтүстік өнірін де шарпышған. Ол кезеңде бүгінде шартты түрде Қазақстанның онтүстік облыстарына жататын аумақ Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кіретін Сырдария және Жетісу облыстарына болынген. Өкінішке қарай, онтүстік өлкеде еткен ұлт-азаттық көтерілісінің тарихы архивтік һәм ауызекі әңгімелер дереккөздері бойынша мол болғанымен, оны арнағай зерттеп жазған ешкім болмапты. Бір ғана дерек – көрнекіті жазушы Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» атты романында 1916 жылы Меркі жерінде Ақкөз деген кария басшылық еткен шайқас көркем әдебиет тұрғысында берілген. Бірақ, бұл дерек ол көтерілістің барлық ақиқатын танып-блуге тым-тым аздық етеді.

1895 жылға дейін қазақ жерінің шегінен асып, Орта Азияның Памир таулерына дейінгі жерлерді бауырына басқан орыс отаршылдары жергілікті халықтардың қалыпты өмір салтын бұзып қана қоймады, оларға өз ұсташымдары мен билік құрылымдарын зорлықпен енгізіп, барлық ұлттарды орыстық тәртіппен күн кешуге мәжбүр етті. Отаршылдықтың салдарынан ежелгі Тұран өлексінің шаруашылығы құрт төмендеп, жұрт ауыр жағдайға ұшырады. Мал еті мен мақтага аса зәру болған Ресей басқышылары онсыз да титықтай бастаған шаруаларды бүрінғыдан бетер қанап, керекті заттарын талап етуден болек, коркытып-үркітіп тартып алды. Оған назаланған казактар, өзбектер, қыргыздар, т.б. отаршылдарға қарсы бірнеше мәрте бас көтерді. 1885 жылы Ферганада, 1898 жылы Өндіжанда, 1892 жылы Ташкентте, 1906 жылы Шымкент үезіне қарасты Бадам, Арыс, Созак, Тұлкібас болыстықтарында болған көтерілістер осындағы қысымшылықтың себебінен туындаған еді. Алайда, осындағы бас көтерулердің барлығы патша әкіметі тарапынан аяусыз басып тасталып отырылды. Ал мұндай көтерілістердің ең шарықтаған әрі зор белең алған кезеңі 1916 жылдың тамыз бен қараша айларынан арасында етті.

Сондағы көтерілістің бір айдын
келемінде осыншама ұлан-ғайыр өлкеде
қалай ғана бірден басталып кеткені
әл күнге дейін жұмбак. Мысалы, 1916
жылдың тамыз айының аяғына таман
Түркістан генерал-губернаторлығына
қарасты Ферғана облысында Мадан
бастаған шайқас пен Меркі мен Торғай
жеріндегі көтерілістер бір уақытта
өрістеген. Дәл осы кезде Сырдария облы-
сына қарасты Ташкент уезі мен Түркістан
уезінің және Жетісу облысының бірнеше
жерінде де отаршылдар саясатына қарсы
бас қөтерулер орын алған. Арапалында
қазіргідей байланыс құралдары жоқ ол
уақытта бір-бірінен тым шалғай жатқан
өлкелерде көтерілісшілер күні бұрын
кеңіліксендей, бір мезгілде бастауы, расын-
да, танғаларлық жайт.

Алғашқыда патша шенеуніктеріңін күшігірім бас көтерулер үлкен көтеріліске ұласып кетеді деп есте ойламады. Бұрынғы бейбіт кезде екі-үш-ақ мылтықты солдатпен бір ауылға барып ойран салатын әдеттеріне басып, уездік полицейлер әр ауылға екі-үшеуден аттанып, жарлыққа қарсы шыққандарды жазаламак болды. Алайда, не болса да тайынбауға кірісken ауыл адамдары ондай полицейлерді үрүп-соғып, аттарын тартып алыш, өздерін жаяу қайтуға мәжбүр етеді. Мұндай оқиғалар күллі Түркістан өлкесінен қарасты облыстарда күнбе күн кайталанып жатады. Бұдан сенек алған Түркістан генерал-губернаторының міндетін аткаруши Ерофеев патшадан осы өлкеге әскери жағдай енгізуіді сұрайды. Сұранысы сол күні қабылданып, II Николай «Түркістан әскери округі соғыс жағдайында» деген бұйрыққа қол қояды. Патшаның бұл қылышы бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқын «дұшпан армиясы» деп жариялаумен пара-пар болатын. Ертесінен, яғни, 1916 жылдың 17-шілдесі күні Ресейдің әскери министрі әскери сотка Түркістан өлкесінен байланысты жаңа бұйрық шығарды. Бұйрық бойынша Түркістандағы жергілікті соттар ауыл-ауылдарда бас көтергендерді тергеусіз, куәсіз атып тастауға, болмаса 10-15 жыл-

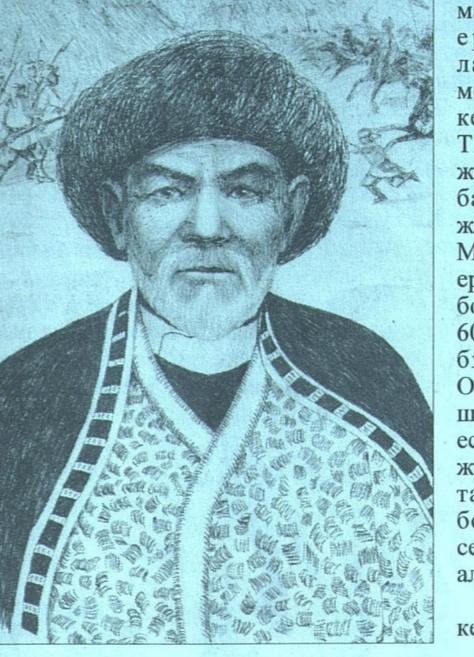
дан каторға айдауға құқылы болды.
Иә, қазак тарихында ашылмай жатқан сырлар көп. Сондай сырлардың қатарына біз әңгіме етіп отырған кезендеңі Оңтүстік Қазақстандағы ахуал мен сол жылдары бүкіл өлкеде белең алған

көтерілістер де жатады. Оған коса, сол көтерілістерді басқарған халық көсемдерінің де іс-әрекеттері әлі күнге дейін жалпы жұрт жадынан тыс қалуда. Біз осы уақытқа дейін бұрынғы Кеңес заманы халықтық тұлғалардың шын болмистарына үніліп, танып-білуге енжарлық танытып келе жатырмыз. Әсіреке, «болыс» деген атаудың, болыс болған кісілердің тек жаман касиеттерін тізбелеген кенестік әдебиет – бізге

бөлсөн атаулы өз халқын қанаған, дүниесін атак үшін патшаға шексіз беріліп қызмет еткен тұрпайы тұлға тұрғысында танытты. Әлбетте, мансап үшін халқын сатқан болыстардың да көп болғаны ақиқат, бірақ бәрі бірдей емес. Мәселен, осы мақалаға арқау болып отырған Мошқал Тоқтамысұлы елі үшін жаңын да, малын да, қызметін де аямаған болыс болған. Оған мұрағаттық деректер де, көнеден қалған әнгімелер де күе.

Ол – Оңтүстік Қазақстан өнірі Қоқан хандығының қол астына қарап тұрған шакта, нақтысы, 1854 жылы Шымкент хәкімдігіне қарасты Келес-Шыршық датқалығының Ұсу ауылында туған. Бала шағынан Қоқан басқыншыларының елге жасаған зәбірін көріп есекен. Есейе келе, өзгелердің қазаққа жасаған зорлығына жаңы күйінің, өз халқын бостандыққа жеткізетін жолдарды іздей бастайды. Бірақ сол деуірде басынан бақ тайып, бірлігі ыдыраған, оның үстінен Қоқанды қиратып, оның орнын басқан орыс отаршылдығының бодандық бұғауына тұсken қазактың саяси ахуалы Мошқалдың адапт арманына мықтап тұсау салады. Енді ол бақытын білімнен іздең, Ташкентке барады. Ондағы үш жылдық медресені бітірген соң ауылына келіп, балаларға дәріс береді. Біраз жылдардан кейін оқытушылығын гастап, диканшылыққа бет бұрганды жөн санайды. Айналасындағы елді де

айтейүр, қалай дегенмен де, ол онгустік ңірде аталмыш көтерілісті бастаған ғашшы топбасшы эрі қаһарман еді. Атшаның 25 маусымдағы жарлығынан кейін облыс басшысы Гродеков Ташкент әзінің бастығы Ефремовқа майданға тұнытын жігіттердің саны бір ай ішінде 5 зімге қатталып, қырқүектің 5-сі күні пәрдің алғашкы легін Ташкенттегі оқсалдан аттанды- үде бұйырған. Уез- егі сегіз болыстан н үш мың жігіт алы- уы керек еді. Осынау арлыққа қарсы ер-жерде көтеріліп атқан наразылықтың тіген және де оған ан-тәнімен қарсы оп жүрген «Кіші Сетісу» болысы Мошқал өзіне қарасты үйлардан батыс айдан үшін жігіт инауға келіспей, ясу, Жаңабазар, Нарбұлак, Қақпак үйлардының стар- сындарын ақ патша арлығына мойынсұн- ауға шақырады. Төрт үздей жігітті толық арулдандырып, жасақ үрган Мошқал патша

з оболыстының ауылна жеткен халық бас көтеріп, жатыр екен деген ағындағы сарбазды жоспарлайды. Ек қолмен жетуді ске дабыл қағып, шаптырады. Төрт нің ішінде оның айна- ткілер жина- бы. Мошқалдың қол жинап Таш- тке аттанатынын обаттағы бір-екі сыйздар дерекүйдеу уездік жынысыздар Ефремовқа кізеді. Ефремов шқал мен оған мендерді жазаламақтып, Черняевқадан солдат ертіп, Шар- даңаққа аттанады. Оның эскерінің өзін бұға келе жатқанын жиғит Мошқал 3 мың іштік қолды бас- , отрядты Келес ындағы Степное осы маңында күтіп ды.

1

енттегі працьорщиктер дайындағы
експерттің курсанттары косылған 10
проекті, 12 пулеметті үш мыңдық қол
көнт тарағаты бетке алады. Қаһарлы
нары бар отряд алдымен Ташикент
іздегі бас көтерген қазактарды
тамақ болып, бірінші Тұрбатқа
ны. Мошқал бұл жолы жеті мың
жынып, жазалаушы әскерді күтеді.
Аркүйек күні тұс ауа екі қол Тұрбат
Алексеевкансың (Ленинск) туралы
мыңдағы Шарбұлақ қырының үстінде
седі. Тек шоқпар-сойылдармен,
ра олжага түсken орыс винтовкала-
н, құс ататын шиті мылтықтармен
анған қайран ержүрек қазактар осы
отты қаруарлардың қандай құдіретті
іктеріне көз жеткізеді.
Осы алдында Мошқал жігіттерді бы-

бың алдында Мошқал жілгітерді ынеп кайрайды: «Бәріміз жаудың бетін ару үшін, құрту үшін жиналдық. Оттас ататын зенбірекten қорқып, тіміз суламасын. Орыстардың ектері бір атар ғана. Оларын екінші үлгергенше біз тіке шауып, шетінен ынеп тастаймыз. Ал, жұртым, қорқып, әй болмандар! Бәрімізді аруақ, құдай сыны!».

шкент отряды қазақтардың қарасын мезетте-ақ, кыр үстінде шашпаң шеп күрып, отты қаруларын әндыққа келтіреді. Мошқал қолын бөліп, сарбаздарына жауға бір мешабуылдауды пәрмендейді. Сіра, ол баз кешкен шығар. Бәлкім, сонында ерген серіктерінің талайсыз ажалдарына өзін кінәлаған, қатты құйзелген болар. Сонда да, соңғы өсietі ел есінде. 1917 жылы жазға салым тұра 63 жасында мына өмірден өтер шағында туыстары мен балаларына: «Батар күнім таяды. Жүрт мені бай-бакуат, елді айтқанымен өргізіп, жусатты, арманы жоқ кісі дер. Бірақ мен арманың үлкені түгіл кішісіне де қол жеткізе алмай, қасиret шеккен адаммын. Сүйегімді Ысмайыл атасын мазарына апарып жерлендер» депті.

Мошқал атамыздың қасиеті қазақтың азаттығы жайындағы ойы шығар. Оған өзін жетпесе де, біз жеттік. Иә, ол еңбекшілде, ойшыл да, бай-бағлан да, атакты да болды. Сейте тұра, кейбір мешкей замандастары сияқты ел басына қасиет тонгев кезде бас пайдасын ойлап, жасканын калмады. Атойлап атқа конды, ұрандан қол бастанды. Жеңілісіне кінә жок. Та заманда қол бастанған қаһарман жеңілістапса да, іci келер үрпакқа ұлы өнеге Мошқал Токтамысұлы сонына осындағы өнеге қалдырыдь.

шаруашылығы бөлімінде екеуінің де-
сүреттері ілүлі тұрды.

Улкен ұлы Балташтың немересі
Бәкір Ахметұлы өмір бойы кеңес, пар-
тия үйімдарында басшылық жасап
жүргенінде болыстың шөбересі неге
партияны басқарып жүр деп, үстінен
арыз түсіп, аудандық парткомның бю-
росында қарапады. Атасы Мошқан
1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің
оңтүстіктегі қанағаны болғанын, ак-

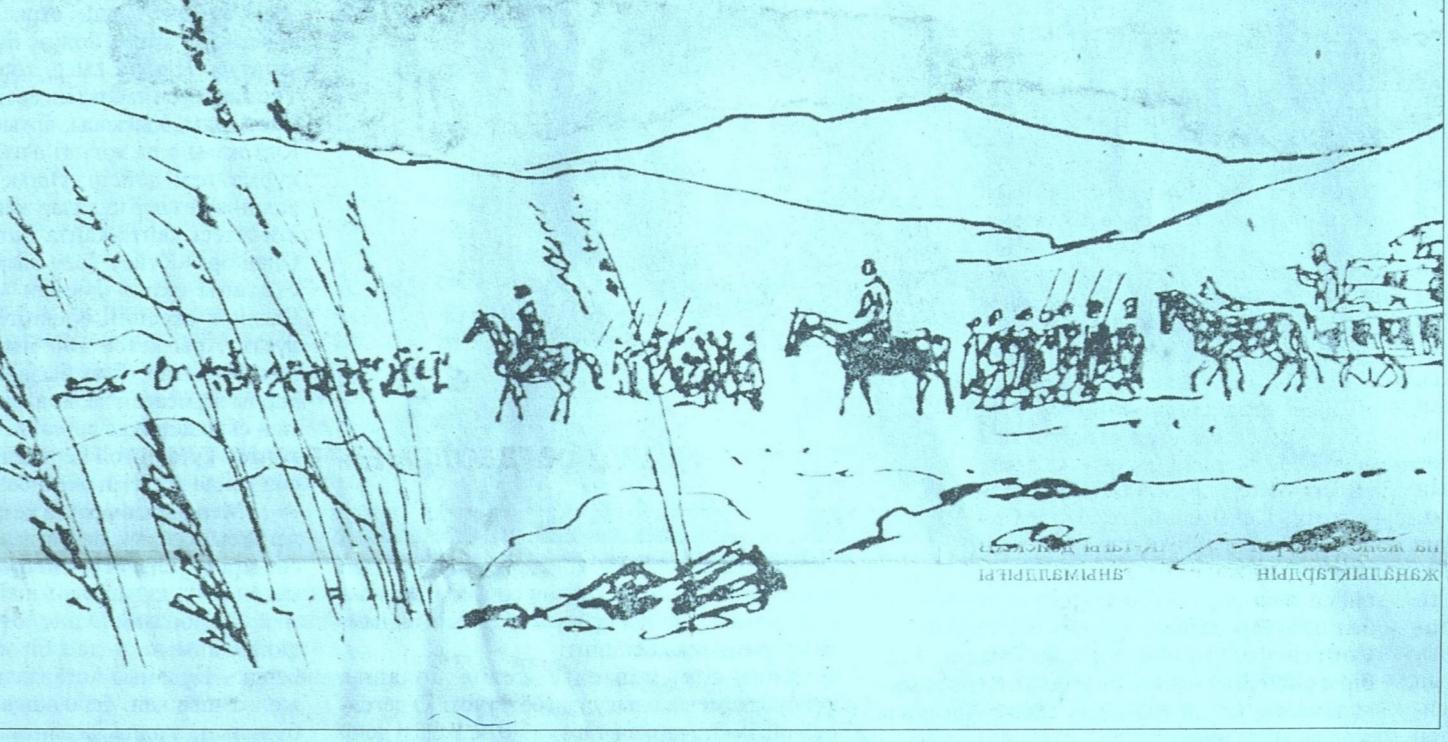
ауданында орналасқан Мошқал атқарды. Мәзүлениң нөмөресі Әлмахан облыс қемеліне белгілі кәсіпкер, Сарығаш аудандық мәслихатының депутаты.

Иә, тізе берсек, текті атанаң жолымен келе жатқан үлгілі ұрпақтың саны 100 отбасынан асып, тізімі жалғаса береді. Мошқал ата ұрпақтарының халыққа сінірген еңбектері ете зор. Қазығұрт ауданында орналасқан Мошқал атты үлкен бақта жүнкөліліктердегі

шіші Жетісүйі» жайпаған сол жаңы отряд осыдан соң бір ай ішінде кент пен Бадамдағы, Арыс пен стандағы және басқа жерлердегі ғлістерді басып-жаншиды. Бұкіл ария өлкесін қанға бектіріп, үштан аса адамды қырып салады. Бұған облыс қөлемінен 107 кісінін ату жазасең, 72-сін дарға асады. 312 адам-тограга айдайды. Сонымен бірге, аз да легендарен шешіт. С

атты үлкен бақта жалғыз пионер лагері болған. Мошқал ұрпақтары Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінші шекара қызыметине 2 гектар жерді сыйға берген. Осы сыйдың мәмәғынасы Мошқал атадан қалған тәлім-тәрбиені танытады. Бұл тектіліктің бастауында бір кездегі батыр тұлғалы, кесек жүректі, қаһарман Мошқал ата тұр...

KATHARINAE

жерлердеги шоғырланаңып түрған Ташкентке аттаппай, алдымен ішкі жақтағы шоғыр-шоғыр отрядтарды құртуды ойлап, Шымкентке келеді. Ташкент архивіндегі ерек бойынша, ол кезде уезд орталығы аналатын Шымкентте бір рота жаяу атаскер, бір атты жүздік, екі зенбірек және екі пулеметті бар 20 адамдық арнайы түштікшілдер командасы болған. Тағы сол архивтегі дерекке қарасақ, тамыздың 9-ы күні Шымкентке жеткен Мошқал олына жұз қаралы кісіні басқарған ғұлнұр Қожаназаров пен Аманбай Қостаев көзеген жігіттер косылады. Олар алдымен қозаң манындағы телеграф үйін өртеп, үл-талқанын шығарады. Дәл сол кезде Бадам, Қаракөл болыстықтарынан 100 адам келіп, көтеріліссілдердің катаюнын толықтырады. Бәрі біргіп орамның шығыс жағында орналасқан уезд бастығы

ен кала приставы отыратын кеңсепі оршайды.

Ол уақытта Шымкент гарнизонының күнгі ескі автовокзалдың маңында жиек болған. Қарақұрым халықтан жаны қалмаған уезд бастығы өзін қарулы төрт полицейге қоршатып, атына міне салып, гарнизонға қарай қашады. Ол қашқан соң көтерілісшілер кеңсеге кіріп астаңа-естеңін шығарып жатқанда, уезд басығы ертіп келген жандармдар оларды мылтық, пулеметтерімен аткылап, тауелден шегіндіреді. Кеңсе алдында 16 адам, 31 жаралы қалады. Шегінгендер Бәріміздің қырып тастасандар да, бір де бір жігіт майдандағы қара жұмысқа «армайды» деп айқайлады, үй-үйдің арағына кіріп жасырынады. Уезд гарнизовымен бес сағат бойы шайқасады. Түн үскенде көтерілісшілердің топ басшылары: «Ауылдарымыздан қосымша күш күштіп, бес күннен кейін тағы осында киналадының» деп уағдаласып, мекендеріне айтады. Оңтүстіктегі алғаш рет үлт-

Сол күннің ертесіне, яғни тамызың 20-сы күні Шымкент уезінің астығы Тризна генерал-губернатор Еуропаткинге жіберген телеграммасында «Шымкентте де сұмдық оқиға орын алды. Мошқал деген бұзакы болыс пен ш-төрт қарақшы казак бастаған 700 аралы есуас топ уездік кенсөні өртеді, телеграф орталығын талқандады. Қайдан ғандары белгісіз, өзбектердің пәсиллерінің тасасына тығылған есерсок оптың кейбіреулерінде мылтық бар жен. Біздің әскермен кеш түскенде атысы. Гарнизонның 16 солдаты өліп, 17-сі қараланды. Шұғыл түрде косымша күшті бермесеңіз, жағдаймыздың тұйықташарелер түрі бар. Бұл хабарды сізге еше бұзакы топ талқандаған телеграф орталығын тұнімен қайта жәндеуден тікізген соң жолдан отырмын» деп хабар айды («Восстание в Туркестане», Сб. 1. Ашкент, 1962).

жылғы көтөріліс» атты жинақтың мәліметінше, Ефремов сол сапарда қорқақтық танытқан. Өзеннің аргы бетінде тұрган құжынаған қазактардың қолын көргенде рота командирі поручик Токаревке «Қазақтардың бетін өзін қайтар» деп, оған 40 қарулы солдатты қалдырып, кері қайтып кетеді. Оның артынан Токарев те қазактарға бір оқ атпай, кейін шегінеді. Есесіне, Степное селосының түрғындары терезелерінен Мошқал тобына оқ атып, бес-алты кісіні өлтіреді. Қаһарланған қазактар селога лап қойып, қырық үйлі мұжықтарды жайпап салады. Олардың ішінде Ефремовқа тыңшылық жасаған үш-төрт қазақ, өзбек бар екен.

Осы жөнестеріне масаттанған Мошқал қолы Шырықтың арғы жағындағы Жаңабазардан Черняевкаға қоныс аударған уезд орталығына аттанады. Бұдан күләктанған Ефремов Ташкенттен шұғыл көмек шақыртады. Бұл уақытта Ташкентте генерал-губернатордың жеке құзырына қарасты 500 адамдық отрядтан басқа әскер жоқ-ты. 29 тамыз күні шаһар алаңына наразылық шеруіне шыққан сегіз мың түрғынға оқ атып, талайын қырып салған 3 200 адамдық жеке құрам екі күн бұрын Жызақ пен Ферғана аймағындағы көтерілісшілерді басып-жаншуға аттандырылған еді. Көтерілісшілер Черняевканы алса, Ташкентке шын қауіп төнегінің сезген Куропаткин өз отрядынан 200 адамды бөліп, сол түні Ефремовқа көмекке жібереді. Олар Ефремовқа қосылғанша Мошқал қолы уезд орталығына келіп үлгереді. Қарулары осал болса да, жердүниені таптап кетерліктең қарқынмен келе жаткан казактардың 3 мың колынан зәресі үшкап Ефремов бір оқ атуға шамасы келмей, Ташкентке қашады. Қазактар оларды өкшелеп қуып, талайын жер жастандырады. Ефремов ауыр жарапалып, ат түяғының астында қалады. Тірі қалған уезд әскерлері Салар сұнының үстіндегі қышқөпірден өтіп, корғануға кіріседі. Осы кезде Ташкенттен оларға көмекке аттанған отряд та жетеді. Сейтіп, өзеннің екі бетіне шеп құрган екі жақ түн

түскенше атысады.

Ертесінә өзеннің арғы бетіне бекінген жаудың қарулары мықты екенін, тіке шапса, бекерге қырылып қалатынын білген қазак қолы кешегі өлген, жараланған солдаттардың талай мылтықтары мен оқ-дәрілерін олжалаиды. Уезд кеңесін өртеп, қолға түскен солдаттарды өлімші етіп таяқтап, кері шегінеді.

Қыркүйектің 5-і күні патшаның арнасы бұйрығымен Түркістандағы толкуды басу үшін Орынбордан шықкан 16 зенбірек, 23 пулеметпен жасақталған 3000 солдаттық арнаны полк Ташкентке жетеді. Куропаткин оларды бөліп, майданның әр тұсина жібереді. Бес күн еткен соң орынборлық солдаттарға